

CESARZ PRUS, BRAT CESARZA AUGUSTA, W PROPAGANDZIE MOSKIEWSKIEJ I ANTYMOSKIEWSKIEJ DRUGIEJ POŁOWY XVI WIEKU¹

Konstantin Jerusalimski <http://orcid.org/0000-0002-3961-2376>

Rosyjski Państwowy Uniwersytet Humanistyczny, Moskwa

ABSTRACT

EMPEROR PRUS, EMPEROR AUGUSTUS' BROTHER, IN RUSSIAN AND ANTI-RUSSIAN PROPAGANDA IN THE SECOND HALF OF THE 16TH CENTURY

The rewriting of history in the 16th century Russia led to changes in the structure and frames of “our past.” The growth of state power needed new exemplifications based on historical *exempla virtutis* in common “Russian past.” The histories told in politically engaged chronicles included invented stories about Emperor Prus, the alleged forefather of the Rurikids, whose image was borrowed, adopted and reconstructed in Moscow from European chronicles. This image emerged as one among other similar ideological constructs as *translatio insignium*, e.g. Attila’s domination in prehistoric times, the Third Rome etc. Ivan IV crowned officially in 1547 maintained the idea of his imperial origins. In the Livonian War Ivan especially stressed the role of his legendary Roman forefather. Polish diplomats and intellectuals saw danger in Muscovite historical arguments and made efforts to undermine them. This deconstruction of the myths provoked all but no reaction in Moscow and had no effect on Russian historiography.

Key words: Muscovite historiography, Ivan the Terrible, Stefan Batory, Livonian War, Roman inheritance in Europe.

Słowa kluczowe: historiografia państwa moskiewskiego, Iwan Groźny, Stefan Batory, wojna o Inflanty, spuścizna rzymska w Europie.

¹ The final version of this paper was supported by the Russian Scientific Foundation, project No. 16-18-10091 (“Diplomatic correspondence of Ivan the Terrible: Study and publication of the letters [1533–1584]”). Z przyjemnością korzystam z okazji, żeby wyrazić wdzięczność wszystkim uczestnikom sesji „Instrumenty ekspansji mocarstwowej w Europie Środkowej” (Kraków, 15 IX 2012 r.) oraz jej przewodniczącym, Profesorom Markowi Ferencowi i Andrzejowi Nowakowi, za cenne uwagi. Chciałbym złożyć też serdeczne podziękowania swojej żonie dr Oksanie Ostapczuk oraz Profesorowi dr. hab. Markowi Ferencowi za pomoc w tłumaczeniu mojego referatu wygłoszonego na Kongresie oraz tego tekstu.

Car Iwan IV, widząc, że wojsko Stefana Batorego stoi obozem pod Pskowem i króla nie przekonują propozycje rozpoczęcia pertraktacji rozejmowych, wsparte argumentami z zakresu historii, wystosował 2 sierpnia 1581 roku odpowiedź na wcześniejszy list polskiego władcy, zadając zarazem pytanie:

Król pisze, że niewłaściwie napisaliśmy o Prusie. Twierdzi, iż on nie istniał. Niech król Stefan pokaże nam, że nie było Prusa na świecie. Dlaczego więc mówimy o ziemi pruskiej, od kogo wzięła ona swą nazwę? Pisaliliśmy to w kontekście początków naszego gospodarstwa, a nie z troski o ziemię, która jemu [teraz] podlega².

Czy na tle zbrojnego konfliktu, toczącego się między carem a królem od czerwca do sierpnia 1581 roku, rzeczywiście tak ważne było istnienie Prusa? Car po raz kolejny „bronił” przed Batorym realności tej mitycznej postaci. Dowodził, że nie została ona „stworzona”, aby znaleźć pretekst do zagarnięcia Inflant. Nie miała również służyć wsparciu pretensji do Prus Królewskich, określanych w Moskwie w XVI wieku jako „gród nazywany Morbork [Malbork], i Toruń, i Chwojnica [Chojnice], i sławny Gdaniesk [Gdańsk], i innych wiele zamków po rzekę Niemon [Niemen], która dopływa do morza”³. Car rzekomo nie chciał zdobyć tych terenów, wyrażał tylko opinię o pochodzeniu swojego „hospodarstwa”, starożytnego i potężnego, mającego wspólne korzenie ze współczesnym mu Cesarstwem Rzymskim Narodu Niemieckiego. Na Rusi XI–XII wieku latopisarz zastanawiał się, „skąd pochodzi ziemia Ruska («откуда есть пошла Руская земля»)”⁴. Iwan IV zmodyfikował tę kwestię, dociekając, „skąd pochodzi nasze [moje] gospodarstwo” («откудава наше господарство пошло»). Dodatkowo wprowadził jeszcze nowe elementy. Spróbujmy określić, skąd pochodziła wiedza Iwana o Prusie.

W XVI wieku europejscy badacze dopiero uczyli się odróżniać oryginalne kroniki od współcześnie sfabrykowanych fałszyfikatów. Z czym więc zetknęli się historycy Stefana Batorego, czytając opowieść o pochodzeniu carów moskiewskich od cesarzy rzymskich? Aby zrozumieć ich sytuację, warto przyjrzeć się nieco bliżej metodom manipulacji stosowanym przez Moskwę w działaniach dyplomatycznych.

Jednym z często wykorzystywanych przez dyplomację moskiewską środków było pozorne nierozróżnianie dokumentów z przeszłości i współczesności, wybiórcze odwoływanie się do dawnych czasów (łac. *damnatio memoriae*, „potępienie pamięci”). Przykłady dostarczają pertraktacje z 25 czerwca 1566 roku, gdy Moskale

² *Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными* (dalej ПДС), Т. X, Санкт-Петербург 1871, стб. 231: «А что пишет о Прусе, будто мы то не гараздо пишем, что он не был, и Стефан бы корол то нам указал, коли уж Пруса на сем свете не было, почему ныне называется Пруская земля, от ково она то прозвище взяла? А мы то писали для своего господарства, извещая откудава наше господарство пошло. А под ним Прусские земли не подискиваем».

³ Р.П. Дмитриева, *Сказание о князьях владимирских*, Москва–Ленинград 1955, s. 159–162: «град, глаголимый Морборк, и Торун, и Хвоиница, и пресловы Гданеск, и иных многих градов по реку, глаголемую Немон, впадшую в море». Prawdopodobnie chodzi nie o samą rzekę Niemen, ale o tereny od ujścia Wisły po Niemen. Wskazują na to wymienione w tekście miasta.

⁴ *Полное собрание русских летописей*, Т. 1: *Лаврентьевская летопись*, Вып. 1: *Повесть временных лет.*, 2-е изд. Ленинград 1926, стб. 1–2; Т. 2: *Ипатьевская летопись*, 2-е изд. Санкт-Петербург 1908, стб. 1.

bronili swojego prawa do Inflant, odwołując się do tego, że poprzedni ruscy władcy skutecznie walczyli («воевали») o tę ziemię. Poseł litewski błyskotliwie wówczas odparł: „W kronikach napisano, że w dawnych czasach Tatarzy i Moskwę zdobywali, i inne miasta, i czy Tatarzy mogą nazywać te miasta swą dziedziczną ziemią”. Na co usłyszał odpowiedź: „Nie słyszeliśmy, aby Tatarzy Moskwę zdobywali, nigdzie o tym nie napisano”⁵. Wyraźnie więc widać, że pamięć o przeszłości była traktowana przez dyplomację carską wybiórczo, zgodnie z jej bieżącym interesem. W pewnym sensie nawiązywano tutaj do tradycji antymongolskiego „potępienia pamięci”, dzięki czemu społeczeństwa ruskie, jak pokazał w swoich pracach Charles J. Halperin, pozbywały się pamięci o dominacji mongolskiej⁶. W praktyce stosunków moskiewsko-tatarskich w XVI wieku pozwalało to na odmowę zapłaty daniny pod pretekstem braku informacji o wcześniejszych takich wypłatach w carskim archiwum, którego zasoby uległy zniszczeniu w wyniku pożarów.

Innym środkiem działania dyplomacji były podania o starodawnych i wieczystych prawach „naszych gospodarów” na ich „wotczyinie”, czyli w istocie prawo terytorialne władcy moskiewskiego do wszystkich ziem ruskich. Roszczenia te kwestionowały władzę wielkich książąt litewskich, królów polskich oraz szwedzkich, a także wszelkich innych monarchów nad terenami dawnej Rusi. W swojej argumentacji Moskwa otoczyła własne domniemane prawa murem mitów historycznych, których zadaniem było wyeliminowanie wszelkich wątpliwości o pierwotnej przynależności spornych ziem. Gospodarstwo istniało dzięki pojawieniu się gospodarza i jego przodków na „swoim” terytorium. Jednocześnie podkreślano zwycięską moc gospodarów zwalczających rywali – obcych władców, książąt dzielnicowych, zdrajców gospodarskich, „łotrów” i „złych ludzi” («лихих людей»).

Przy tym wszystkie miasta rywale Moskwy zniknęły z kart historii albo były identyfikowane z grodami podległymi władcom moskiewskim. Na przykład Kazań został utożsamiony z Bułgarem i pokazany jako podporządkowany przodkom Iwana III z czasów Włodzimierza I. Astrachań według propagandy moskiewskiej połowy XVI wieku powstał na miejscu Tmutarakania Tamańskiego, a więc należał do potomków Świętosława, ojca tegoż Włodzimierza I. Starannie rozbudowana na początku XVI wieku była wersja o pochodzeniu Węgrów-Ugrów od Jugrów w państwie moskiewskim, czyli od poddanych wielkich książąt moskiewskich. Znad bagien meoczych (nad Morzem Azowskim) mieli oni skierować się do Pannonii, Moraw i Polski oraz zbudować Budę, którą nazwali od imienia brata Attyli. W tych opowieściach Hunowie, Turcy, Mongołowie zostali wykreśleni z historii, a więc pozbawiano ich

⁵ *Сборник Императорского Русского Исторического Общества* (dalej: СИРИО), Санкт-Петербург 1892, т. 71, с. 385–395: «В крониках написано, что в прежнее лета татарове и Москву воевали и иные места, и татаром те места вотчиною не называти ли?»; «Мы того не слыхали, чтобы татарове Москву воевывали, того не написано нигде».

⁶ Ch. J. Halperin, *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington 1985, ch. VI.

⁷ W innym kontekście w stosunkach z Danią wskazywano, że Astrachań i Kazań były przed ich podbiciem przez Moskwę wielkimi carstwami, podobnymi do Danii («А царство Казанское и царство Азтороханское таковы ж господарства как и королевство Датцкое»). Zob. РГАДА, Ф. 53 (Сношения России с Данией), Оп. 1, Кн. 1, Л. 319.

potomków argumentów historycznych w obecnie prowadzonej walce o władzę nad europejskim stepem. Nie jest wykluczone, że ten motyw mógł posłużyć do budowania koalicji Moskwy, Prus i Cesarstwa Rzymskiego w latach 1517–1518. Hipoteza jugryjska została zresztą rozpowszechniona na Węgrzech jeszcze pod koniec XV wieku i była popularna w XVI stuleciu w całej Europie⁸.

Dyplomacja moskiewska wzięła pod uwagę również zagrożenia płynące z Zachodu. Zwód latopisarski metropolity Daniela pod koniec lat 20. XVI wieku dowodził szczególnych praw władców Moskwy do ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego, podkreślając jego odrębność od Korony Polskiej za panowania Witolda Kiejstutowicza i zależność od państwa moskiewskiego opisaną w *Opowieści o książętach Włodzimierskich*. Unie Litwy z Polską nie zostały w tych przekazach wymienione. Iwan IV Groźny wiedział wprawdzie, że jeszcze przed unią lubelską zawierano podobne umowy, ale nie dostrzegał ich historycznej ciągłości. Poza tym Iwan twierdził, że jest potomkiem wielkiego księcia Witolda, a na dodatek już pod koniec 1562 roku istniała wersja o tym, jakoby przodkowie książąt litewskich, książęta połoccy Dawid i Mowkołd, płacili daninę synowi Włodzimierza Monomacha, Mściśławowi Wielkiemu⁹. Wielcy książęta moskiewscy nie byli potomkami tego Mściśława, ale uważali się za jego potomków symbolicznych, co pokazuje *Księga Stopni Carskich* z początku lat 60. XVI wieku¹⁰. Wynikało z tego, że ziemie wielkich książąt litewskich już w XII wieku należały do przodków władców moskiewskich.

Dobrze układały się stosunki Moskwy z Wiedniem. Nie mogły ich zepsuć podteksty dynastyczne legendy o Attyli, chociaż wywołała ona sarkazm posła cesarskiego do Wasyla III, Zygmunta Herbersteina. Większe znaczenie miały wygłaszane w latach 50. XVI wieku deklaracje o zależności Dorpatu-Jurjewa od Jarosława Mądrego,

⁸ R. Frötschner, *Ugrier – Ungarn – Hunnen. Herberstein über ein Motiv der Moskauer politischen Mythologie* [w:] *450 Jahre Sigismund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii 1549–1999*, Wiesbaden 2002, s. 206. Wersja o pochodzeniu Węgrów od Hunów powstała nie później niż w latach 80. XIII w. i pojawiła się w *Dziejach Węgrów* Szymona de Kéza. Poprzez kroniki z XIV–XV w. mit Attyli przetrwał do końca XV w., rozkwitł w otoczeniu Macieja Korwina i szeroko się rozpowszechnił (A.F. Grabski, *Dzieje historiografii*, Poznań 2003, s. 112–113, 240–242). Walter Leitsch jest zdania, że moskiewska koncepcja dominacji Ugrów-Węgrów na Morawach i w Polsce potwierdzała prawo Macieja Korwina do margrabstwa morawskiego oraz pamięć o panowaniu Ludwika Wielkiego w Królestwie Polskim (W. Leitsch, *Herbersteiniana*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Neue Folge, 1990, Bd. 38, H. 4, s. 554; С. Герберштейн, *Записки о Московии*, Т. 2, ред. А.Л. Хорошкевич, Москва 2008, s. 440–441).

⁹ Б.Н. Флоря, *Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в.* [w:] *Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1978, s. 320–328; И. Граля, *Иван Михайлов Висковатый. Карьера государственного деятеля в России XVI в.*, Москва 1994, s. 283–284; А.Л. Хорошкевич, *Россия в системе международных отношений середины XVI века*, Москва 2003, s. 319, 365–366.

¹⁰ Moje uwagi krytyczne o datowaniu *Księgi Stopni Carskich* we współczesnej historiografii zob. K. Erusalimskii, Rev. „Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History” 2012, Vol. 13, Summer, № 3, s. 725–735. Rec. ad op.: *The Book of Royal Degrees and the Genesis of Russian Historical Consciousness*, eds. G. Lenhoff, A. Kleimola, Bloomington 2011 (UCLA Slavic Studies. New Series, Vol. 7); А.В. Сиренов, *Степенная книга и русская историческая мысль XVI–XVIII вв.*, Санкт-Петербург 2010, s. 547; А.С. Усачев, *Степенная книга и древнерусская книжность времени митрополита Макария*, отв. ред. А.А. Горский, Санкт-Петербург 2009, s. 760.

z czego wywodzono prawa Moskwy do całych Inflant. W taki oto sposób z moskiewskiej mapy Europy znikali Krzyżacy (w tym gałąź inflancka Zakonu) oraz wszyscy inni pretendenci do terenów inflandzkich. Oczywiście poza samą Moskwą. Kolejnym eksperymentem z prawami do ziem niemieckich był tytuł „króla inflanckiego” nadany przez Iwana Magnusowi Duńskiemu na przekór. Na dodatek w drugiej połowie XVI wieku, podczas polskich bezkrólewí, w Moskwie powstała legenda o bliskich związkach między przodkami Iwana a cesarzami w X wieku. Posłowie Stefana Batorego usłyszeli od Iwana, że Wedna-Ben (Wiedeń) był zamkiem bizantyńskim zajęтым przez ojca Włodzimierza I, Świętosława Igorewicza. Równoległe z tą wersją istniał już Prus, brat cesarza Augusta, więc ziemie Rzeczypospolitej zostały niejako otoczone od południa i północy przez krainy, które zgodnie z carskimi wywodami historycznymi powinny właśnie jemu podlegać. Wyraźnie także widać, że przyjaźń z cesarzem nie gwarantowała temu ostatniemu całkowitego bezpieczeństwa, legendy moskiewskie bowiem zagrażały terenom nie tylko Jagiellonów, ale i Habsburgów¹¹.

Najczęściej władze moskiewskie nie bardzo przejmowały się swoimi manipulacjami historycznymi. Na miejscu starych szybko powstawały nowe, nie wywołując żadnych dyskusji i nie mając nawet większego wpływu na szerokie koła latopisarzy. Mity o powstaniu Kazania i Astrachania długo nie były potrzebne. Legenda o Kazaniu, oparta na moskiewskiej kronice w postaci *Latopisu Kazańskiego*, zajęła jedno z najważniejszych miejsc w narracji moskiewskiej dopiero w XVII wieku. Mniejsze znaczenie miała opowieść o Astrachaniu-Tmutarakaniu, zachowała się bowiem tylko w kopiach z *Latopisu o początkach carstwa*. Po bitwie pod Mohaczem (1526) Moskwa starała się nie eksponować legendy węgiersko-ugryjskiej, Dawid i Mowkołd Połoccy zaś do końca rządów Iwana IV zachowali swoje miejsce jako synowie Rościsława Rogwołodowicza i przodkowie Zygmunta II Augusta (Wid Dawiłowicz – rzekomy pradziad wielkiego księcia litewskiego Giedymina)¹².

Wracając do właściwego tematu, trzecim środkiem używanym przez Moskwę w grze dyplomatycznej było wykorzystywanie podań historycznych, czego symbolem stała się moim zdaniem *Opowieść o księżętach Włodzimierskich*. Zawierała ona legendę o Prusie, która powstała w wyniku różnych kompilacji gdzieś między 1517 a 1521 rokiem. Jej źródła należy szukać w idei nazywanej *translatio imperii*. Obok niej widzimy koncepcję starca Filofeja o Trzecim Rzymie. Myślę, że *Opowieść...* i Prus miały początkowo raczej praktyczne i doraźne zastosowanie. Dopiero w połowie XVI wieku połączono różne wątki w oficjalną doktrynę Moskwy jako Nowej Jeruzolimy i Nowego Rzymu, co znalazło symboliczny wyraz w malowidłach komnat kremlowskich, tak zwanej Sieni i Pałaty Złotej¹³. Tak jak Attyla Prus został importowany do państwa moskiewskiego, w tym przypadku z kronik pruskich. Był

¹¹ *Идея Рима в Москве XV–XVI века. Источники по истории русской общественной мысли*, отв. ред. П. Каталано, В.Т. Пашуто, подг. рус. текста Н.В. Сеницына, Я.Н. Щапов, вступ. статьи М. Капальдо, Н.В. Сеницына, коммент. Н.В. Сеницына, Москва 1989, s. 58.

¹² А.И. Филишкин, *Титулы русских государей*, Санкт-Петербург 2006, s. 148–149.

¹³ M.S. Flier, *Golden Hall Iconography and the Makarian Initiative* [w:] *The New Muscovite Cultural History: A Collection in Honor of Daniel B. Rowland*, eds. V. Kivelson, K. Petrone, N.Sh. Kollmann, M.S. Flier, Bloomington 2009, s. 63–75.

znany również w historiografii polsko-litewskiej jako domniemany przodek Prusów. W Moskwie zrobiono z niego, zresztą nie od razu, brata cesarza Augusta oraz pokazano jego genealogiczny związek z protoplastą książąt ruskich Rurykiem. Na początku między Prusem a Rurykiem naliczono 14 pokoleń. Później w tekstach moskiewskich dystans ten bywał zmniejszany tylko do czterech¹⁴. Była to oczywista pomyłka dla wszystkich, którzy mieli świadomość, że Prusa, rzekomego bohatera historii rzymskiej początku naszej ery, trudno powiązać z Rurykiem żyjącym w IX wieku. W Moskwie jednak nie tworzone dokładnego wywodu genealogicznego, nie uzupełniano wszystkich imion hipotetycznych przodków władców. Można przypuszczać, że niedokładne rozwinięcie legendy lepiej pasowało do celów politycznych, bo uwalniało całość od niebezpiecznych szczegółów. Zagraniczni dyplomaci mogli zaprzeczyc istnieniu niektórych postaci albo pokazać ich pokrewieństwo z innymi monarchami. Niemniej powstaje pytanie: Dlaczego autor legendy zatrzymał się właśnie na 14 pokoleniach? Nasuwają się dwa rozwiązania. 14 pokoleń oddziela Chrystusa od niewoli babilońskiej, niewolę od Dawida i Dawida od Abrahama¹⁵. W Moskwie mogła być też znana legenda o pochodzeniu księcia Giedymina, oddzielonego jakoby

¹⁴ Liczba pokoleń między Prusem a „Rurykiem Pruskim” zmniejsza się do czterech w „Hosudarewym Rodosłowcu” («а от Пруса четвертое колено князь Рюрик, первый русский князь») (Российский государственный архив древних актов, Ф. 196 [Ф.Ф. Мазурин], Оп. 1, Д. 240, Л. 17 об. – 24 об.; ОР РГБ, Ф. 256 [собр. Н.П. Румянцеве], № 349, Л. 14 об.). Pokrewieństwo Ruryka i jego potomków z Augustem przez Prusa zaznacza się zarówno w kopiach typu Mazuryńskiej, jak i w redakcji tzw. Patryarszej. Według A.W. Syrenowa genealogia „*Knigi Stepennoj*, która zawiera tekst *Hosudarewa Rodosłowca* (1555), stała się źródłem „*Księgi Stopni Carskich*” (А.В. Сиренов, *Степенная книга и русская историческая мысль XVI–XVIII вв.*, Санкт-Петербург 2010, s. 104–111). „*Księga Stopni Carskich* pokazuje Ruryka i jego braci „od plemienia Prusa” («от племени Прусова», «и сему Прусу тогда поручено бысть властодръжество в березех Вислы реки, град Мадборок, и Турун, и Хвоиница, и пресловый Гданеск, и ины многи грады по реку, глаголемую Немон, впадшую в море; иже и доныне зовется Пруская земля») (*Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам: Тексты и комментарии*, В 3 т. Т. 1. *Житие св. княгини Ольги, Степени I–X*, отв. ред. Н.Н. Покровский, Г.Д. Ленхофф, Москва 2007, s. 151, 221–222). Przyczyną pomyłki w liczbie pokoleń między Prusem a Rurykiem jest prawdopodobnie to, że układający tę wersję *Opowieści* przyjął długość życia Prusa («до четвертого рода») za liczbę pokoleń dzielącą go od Ruryka. Szczególną uwagę liczbie pokoleń poświęcił pisarz, który dowodzi, że Iwan IV jest oddzielony od Ruryka 20 pokoleniami, od Włodzimierza Świętosławowicza – 17, od Włodzimierza Monomacha – 14, od Aleksandra Newskiego – 10, od Dymitra Dońskiego – 6, od Wasyla II Moskiewskiego (Ciemnego) – 4, „od Cesarza Rzymskiego Augusta 24, a od ojca Augusta 25. Ryryk – 4. pokolenie od Prusa, a Prus był bratem cesarza Augusta, natomiast od ojca Augusta potomek piąty” («а от римского царя Августа 24, а от Августова отца 25 человек. Рюрик 4-го колена от Пруса, а от Пруса был брат римскому царю Августу кесарю, а от Августова отца пятой человек») (А.С. Усачев, *Степенная книга и древнерусская книжность времени митрополита Макария*, Санкт-Петербург 2009, s. 525). Uznanie Prusa i Augusta za braci pociągało za sobą stworzenie bezimiennej postaci ich ojca, którego potomkiem w 25. pokoleniu był Iwan IV. Zob. też: Е. В. Пчелов, *Легенда о происхождении русских князей в «Послании» Спиридона-Саввы в контексте представлений о всемирной истории [w:] Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции*, Москва 2010, s. 116–119.

¹⁵ *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, oprac. V. Ališauskas [et al.], Kraków 2006, s. 162–182.

14 pokoleniami od innego krewnego cesarza rzymskich – Palemona¹⁶. Pisarze moskiewscy początkowo wyłączyli zresztą Giedymina z grona książąt litewskich i przedstawili go jako koniucha księcia Witenesa, wyraźnie naśladując w tym Długosza i historiografię polską przełomu XV i XVI wieku¹⁷. Dopiero w połowie XVI wieku w Moskwie zrezygnowano z koncepcji polskiej na rzecz litewskiej, przyjętej następnie także w literaturze polskojęzycznej przez Macieja Strykowskiego¹⁸. Ciekawe, że według Strykowskiego to właśnie od wspomnianego już Attyli uciekał Palemon nad Niemen. Wpływ węgierskiej legendy etnogenetycznej był dość znaczący zarówno na Litwie, jak i w Rusi moskiewskiej. Nie jest wykluczone, że opowieść o Prusie jest spokrewniona z historią o protoplaście szlachty litewskiej¹⁹.

W Moskwie nie od razu zdecydowano się na popularyzację legendy o Prusie. Nawet w pierwszych wyjaśnieniach dyplomatycznych o przyczynach koronacji Iwana IV powoływano się na przekazanie insygniów z Rzymu przez Bizancjum do Kijowa za czasów księcia Włodzimierza Monomacha. Imię Ruryka jako cara po raz pierwszy pojawia się dopiero latem 1561 roku w dokumentach dyplomatycznych dotyczących stosunków ze Szwecją. Zresztą prawdopodobnie w wyniku błędu, co pokazuje cytat: „od wielkiego cara ruskiego Ruryka i Włodzimierza, chrzciciela ziemi Ruskiej” («от великого царя русского Рюрика и Владимира, крестившаго Русскую землю»²⁰). Można przypuszczać, że słowa „od wielkiego cara” odnosiły się początkowo tylko do Włodzimierza. Oczywiście wcześniej nie było potrzeby wspomnienia o Prusie, bo nie musiano udowadniać praw do Inflant, czyli tego, czego nie zapisano w żadnym latopisie. Przy czym nigdzie nie było też wzmianek o władzy carskiej na Rusi. Tuż przed 1561 rokiem w Moskwie powstało wiele tekstów dowodzących prawdziwości tej legendy, a początek wojny z Zygmuntem Augustem o Inflanty zadecydował o wprowadzeniu najbardziej ryzykownej jej części na poziom międzynarodowy.

Tendencje te pokazują rozwój kierunku carskiego w oficjalnej ideologii moskiewskiej połowy XVI wieku. Władze miały na to zgodę elit, które od tego czasu

¹⁶ O dyskusjach wokół powstania mitu o rzymskim pochodzeniu Litwinów zob. А. Семьянчук, *Роля рымскай легенды ў фармаванні дзяржаўнай ідэалогіі Вялікага Княства Літоўскага*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2002, № 18, s. 178–184; M. Niendorf, *Wielkie Księstwo Litewskie. Studia nad kształtowaniem się narodu u progu epoki nowożytnej (1569–1795)*, tłum. M. Grzywacz, Poznań 2011, s. 76–79.

¹⁷ А.И. Рогов, *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыковский и его Хроника)*, Москва 1966, s. 153–155.

¹⁸ М.Е. Бычкова, *Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя*, Москва 1996, s. 124–125.

¹⁹ Powołując się na kroniki ruskie i Herbersteina, Strykowski wywodził Ruryka od Rzymian, dodając do tego interesujące przypuszczenie o pochodzeniu Ruryka i jego potomków – w tym Iwana IV – nie tylko „z rzymskich panów cesarskiego pokolenia”, ale bezpośrednio od „Palemona albo Publiussa Libona Rzymskiego xiążęcia”. Podobną legendę o współpodróżnikach Ruryka widzimy też w *Historii Kurbskiego*. Zob. M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszytskiej Rusi*, Warszawa, 1846, T. 1, s. 114; К.Ю. Ерусалимский, *Сборник Курбского. Исследование книжной культуры*, Москва 2009, T. 2, Л. 99.

²⁰ СИРИО, Санкт-Петербург 1910, Т. 129, s. 90.

zaczęły wywodzić szereg potężnych rodów bojarskich z Niemiec. Najlepszym przykładem funkcjonowania światopoglądu imperialnego wśród elit moskiewskich jest twórczość uciekiniera z Moskwy na Litwę, księcia Andreja Kurbskiego. Książę uważał, że przed najazdem Tatarów Ruś była niezależnym państwem – Wielką Rusią, w której potomkowie Włodzimierza I Wielkiego i Włodzimierza II Monomacha rządzą samodzielnie, a nawet w czasach zależności zachowali zasadę wspólnego władania ziemiami ruskimi. Książęta ci byli z pochodzenia Niemcami, bo według Kurbskiego Herik-Rurik przybył na Ruś właśnie z Niemiec. Elita ruska ukształtowała się z „książąt rzeszkich” (rzeskich), od których pochodzą pierwsze rody bojarskie i przede wszystkim przodkowie Kurbskiego po matce Morozowowie, a także Czelandninowie, Buturlinowie, Szeremitewowie i inni. To oni razem z Giedyminowiczami walczyli o wyzwolenie Rusi od Tatarów, a zdrajca ideałów mocarstwa ruskiego car Iwan IV próbuje, podobnie jak Tatarzy, zniszczyć tych wszystkich swoich poddanych, którzy budują nową Wielką Ruś, właściwie „Święte Imperium Ruskie” («Святорусское царство»), na gruzach starych państw książąt ruskich. Jednocześnie Kurbski jest prawdopodobnie jedynym znanym Moskalem, który otwarcie wystąpił przeciwko określeniu „chołop” (sługa, poddany) w stosunku do potomków Ruryka, Giedymina, książąt Rzeszy i wszystkich współwalczących o wolność Rusi. Ale te jego poglądy zostały wyrażone wyłącznie w rękopisach i tylko na terenach Rzeczypospolitej w latach 70. i na początku 80. XVI wieku²¹. Podobny punkt widzenia na „chołopstwo” prezentował jeszcze Iwan Pereswietow, zwolennik polsko-litewskich koncepcji panszlacheckich z okresu I Statutu Litewskiego, który zasługuje na oddzielne opracowanie²².

Późniejsze tendencje w dyplomacji moskiewskiej, rozwinięte jeszcze za życia Kurbskiego, ale już przez niego nieuwzględnione, doprowadziły do pojawienia się Wielkiego Ruryka. Wprawdzie o jego tytule carskim mówiono ostrożniej w 1581 roku niż w roku 1561, ale nadal pozostawał założycielem 600-letniej monarchii ruskiej, znanej „po całym wszechświecie”²³. Na początku lat 60. XVI wieku za władcę całej ziemi ruskiej uznawano Aleksandra Newskiego, a w latach 80. nieraz występował on z tytułem cara. To samo działo się z ojcem Iwana IV. Wasyl III wymieniany był jako

²¹ A.V. Soloviev, *Helles Russland – Heiliges Russland* [w:] *Festschrift für Dmytro Čyževskii zum 60. Geburtstag. Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literatur des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin*, Berlin 1954, Bd. 6, s. 283–285; M. Cherniavsky, *Tsar and People: Studies in Russian Myths*, New York 1969, s. 106–107; М.В. Дмитриев, *Представления о «русском» в культуре Московской Руси XVI века* [w:] *Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и раннее Новое время в контексте истории Европы и Азии (X–XVIII столетия). Междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения акад. Л.В. Черепнина. Москва, 30 ноября – 2 декабря 2005 г. Тезисы докл. и сообщений. Препринт*, Москва 2005, s. 182–187; A. Nowak, *Imperiological Studies: A Polish Perspective*, Kraków 2011, s. 112–113; K. Erusalimsky, *The Notion of People in Medieval and Early-Modern Russia*, „Sensus Historiae. Studia Interdyscyplinarne” 2011/2, Vol. 3, s. 9–34.

²² К.Ю. Ерусалимский, *Греческая «вера», турецкая «правда», русское «царство»...: Еще раз об Иване Пересветове и его проекте реформ*, „Вестник РГГУ”, Серия «Филологические науки. Литературоведение и фольклористика», Москва 2011, № 7(69)/11, s. 87–104.

²³ ПДС, Т.Х, стб. 206–207: «болши шти сот лет по ся места всей вселенной ведомо, каково наше государство есть».

pełnoprawny pan Rusi już na początku lat 60., a w liście Iwana IV do Stefana Batorego z czerwca 1581 roku niejednokrotnie był nazywany „wielkim hospodarem Wasylem i carem wszystkiej Rusi” («великого господаря Василя и царя всеа Русии»). Ambicje te dogłębniej zmieniały wyobrażenia o statusie przodków Iwana IV Groźnego. Dyplomacja moskiewska powoli, ale konsekwentnie, domagała się uznania nie tylko tytułu carskiego swego aktualnie panującego monarchy, ale również Ruryka, Włodzimierza I, Włodzimierza II Monomacha, Aleksandra Newskiego i Wasyla III²⁴.

Kilkakrotne przeróbki *Opowieści o książętach Włodzimierskich* świadczą o dążeniu autorów do stworzenia wersji kanonicznej, która byłaby przeznaczona do włączenia do oficjalnych tekstów historycznych i ceremoniału dworskiego, a z czasem również dla szerokich mas społeczeństwa rosyjskiego i do działań dyplomatycznych. Herberstein zaznaczał, że Rosjanie chwalą się, jakoby: Ruryk, Sineus, Truvor i rządzący car pochodzili od Rzymian. W tym samym czasie gdy nastąpiło pierwsze wydanie *Zapisek* Herbersteina²⁵, w Moskwie historia książąt Rzymian istotnie się zmieniła i już w wersji odnowionej pojawiła się w styczniu 1547 roku. Wkrótce podano ją pod osąd dyplomacji europejskiej. Jak zakłada Hieronim Grała, *Opowieść...* została po raz pierwszy wykorzystana w stosunkach z państwem polsko-litewskim 1 lutego 1549 roku w trakcie rozmów w Moskwie (podczas wielkiego poselstwa Stanisława Kiszki)²⁶. Później, jak uważa Anna L. Choroszkievicz, stała się swoistym pretekstem do wtargnięcia wojska moskiewskiego do Inflant w styczniu 1558 roku²⁷.

Poszukiwanie związków genealogicznych współczesnych władców z Rzymem i jego monarchami było powszechne w historiografii końca XV stulecia. Jednakże w utworach humanistów nie znajdujemy postaci Prusa. Moskiewski Prus, w odróżnieniu od jego europejskich przedstawień, był bratem cesarza Augusta. Oznaczało to, że ich ojciec, niewymieniany z imienia, był jednocześnie fikcyjnym przodkiem cesarzy Imperium Rzymskiego i carów moskiewskich. W moskiewskiej tradycji literackiej koncepcja pokrewieństwa Prusa i Augusta kształtowała się stopniowo²⁸. Można przypuszczać, że podanie o braciach Prusie i Auguście powstało w wyniku przeniesienia schematu legendy węgiersko-ugryjskiej o Attyli i Budzie.

Jak już wspomniałem, po raz pierwszy w praktyce dyplomatycznej *Opowieść...* została użyta zapewne w 1549 roku. Relacje poselstw pokazują, że przed panowaniem Stefana Batorego strona polsko-litewska nie знаła całości legendy, więc nie

²⁴ Nie sposób przeoczyć zresztą, że w historiografii polsko-litewskiej roszczenia te znalazły pewien przychylny oddźwięk. Mianowicie Strykowski w swojej kronice tytułuje carami książąt ruskich, poczynając już od Ruryka, Igora, Świętosława itd. Przyjmuje też niektóre typowo moskiewskie legendy o przekazaniu władzy w ziemiach ruskich, wśród nich o zbudowaniu Włodzimierza na Kłazmie przez Włodzimierza I i przeniesieniu tam stolicy z Kijowa, a potem za czasów Iwana Kality z tegoż Włodzimierza do Moskwy.

²⁵ Р. Гейденштейн Р., *Записки о московской войне (1578–1582)*, пер. с лат., предисл. В.Г. Васильевского, Санкт-Петербург 1889.

²⁶ И. Граля, *Иван Михайлов Висковатый*, Москва 1994, s. 65, 154, прим. 50.

²⁷ А.Л. Хорошкевич, *Россия в системе...*, s. 202–203.

²⁸ А.С. Мыльников, *Мифологемы «Кесарь Август» и «Москва – третий Рим», или Московская страница в истории европейского измерения славянского мира [w:] Славяне и их соседи. Славянский мир между Римом и Константинополем*, Москва 2004, s. 194.

mogła na nią reagować. W 1556 roku poseł moskiewski Iwan M. Woroncowa dostał „nakaz” (instrukcję), aby wspomnieć o kontynuacji władzy rzymskiej cesarza Augusta w rządach Ruryka. Ani w tym przypadku, ani kilka lat później w stosunkach cara z patriarchą konstantynopolitańskim Joasafem II (również przy sfałszowaniu tłumaczenia jego listu w Moskwie) imię Prusa nigdy nie zostało wykorzystane. Znamienne, że zabrzmiało ono po raz pierwszy podczas pertraktacji Jerzego Chodkiewicza w Moskwie, po zajęciu Połocka przez wojska carskie w 1563 roku. Przedstawiciele królewscy dowiedzieli się wtedy, że Prus otrzymał od swojego brata zamki nad Wisłą i dalej aż po Niemen: „I do tego czasu od jego imienia nosi nazwę pruska ziemia. A od Prusa jest czternaście pokoleń do wielkiego hosudara Ruryka, aż do nas którzy z Bożej miłości samodzierzcami jesteśmy [...]” («И до сего часа по имени его зоветца Пруская земля. А от Пруса четвертонадесять колена до великого государя Рюрика, даже и до нас Божию благодатию самодержцы есмя [...]»)²⁹. Liczba pokoleń między Rurykiem a Iwanem nie została wskazana. Później Stefan Batory wyśmiewał wiarę Iwana w pochodzenie od Prusa w czternastym pokoleniu. Niemniej niejasny i niepełny przekaz utrudniał kancelarii królewskiej właściwe reagowanie na moskiewskie wymysły.

W następnych latach imię Prusa pojawiało się wielokrotnie w listach cara i jego dostojników (m.in. ks. Michała I. Worotyńskiego do Hrehorego Chodkiewicza z 15 lipca 1567 roku³⁰, Iwana IV do ks. Aleksandra Połubieńskiego z lipca 1577 roku³¹). W 1576 roku w Kolonii ukazała się broszura o pochodzeniu gospodarów moskiewskich, w której rodowód Iwana IV także wywodziło od Augusta i Prusa³². Czasem wzmiankowano tylko imię Augusta, Prusa pomijano (np. podczas audiencji u cara posła litewskiego Michała Haraburdy w Nowogrodzie Wielkim 25 lutego 1573 r.)³³.

Wracając do pytania o próby demystyfikacji, trzeba przede wszystkim zaznaczyć, że mit Prusa został stworzony przez historiografię europejską i od dawna występował w pracach Jana Długosza i jego kontynuatorów (Macieja Miechowity, Marcina Bielskiego, Marcina Kromera)³⁴. Prus jako protoplasta Prusów i Prus pojawia się również w pracy *Borussiae antiquitates libri 2* Erasmusa Stülera.

Historycy polscy i litewscy razem z kancelarią królewską, odnosząc się do wymysłów moskiewskich, musieli weryfikować podstawy mitów o pochodzeniu władców

²⁹ *Идея Рима в Москве XV–XVI века*, s. 55.

³⁰ *Ibidem*, s. 56.

³¹ *Послания Ивана Грозного*, podg. текста Д.С. Лихачева, Я.С. Лурье, перев. и коммент. Я.С. Лурье, под ред. В.П. Адриановой-Перетц, Москва–Ленинград 1951, s. 200.

³² И.Н. Жданов, *Повести о Вавилоне и «Сказание о князях владимирских»*, Санкт-Петербург 1891, s. 60–61; Р.П. Дмитриева, *Сказание...*, s. 129; А.С. Мыльников, *Мифологемы «Кесарь Август»...*, s. 196.

³³ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), nr 81, s. 332–333.

³⁴ I. Długoski, *Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, Lib. I–II, Varsaviae 1964, s. 215–216, 394; M. Miechowita, *Chronica Polonorum*, Cracoviae 1521, s. XXXII; M. Bielski, *Kronika Polska*, Sanok 1856, s. 91; M. Kromer, *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego ksiąg XXX, dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba r. 1611. Obecne wydanie w języku polskim drugie*, Sanok 1857, s. 126–130.

i narodów europejskich. Jako pierwszy zdecydował się na to Maciej Strykowski. Wczesne wersje jego kroniki zawierają odpowiedź na wspomniane przez nas na początku pytanie Iwana IV do Stefana Batorego – o pochodzenie nazwy ziemi pruskiej. Strykowski, opierając się na pracy Stülera, poniekąd stanął po stronie cara Iwana, pisząc:

Jak od Lecha – Lechowie, od Czecha – Czechowie,
Ruś – od Rusa, od Prusa nazwani Prusowie³⁵.

Nie oznacza to jednak, że kronikarz popierał prawa Moskwy do Prus. Wręcz przeciwnie, w pracy *O początkach...* i innych jego wczesnych utworach nie znajdziemy żadnych śladów znajomości legendy w wersji moskiewskiej, zawartej w *Opowieści...* Zostały natomiast pokazane związki Prusów z Litwinami, a także ich wspólna walka przeciwko Niemcom. Tymczasem w *Kronice* z 1582 roku, w innej sytuacji międzynarodowej, Strykowski ujawnia swoją znajomość interesujących nas wątków korespondencji króla Stefana z carem Iwanem i dostosowuje się do nich. Wówczas walka historyczna nabrała już rozmachu. Jeszcze w 1563 roku wiadomość o poddaniu się Połocka wzbudziła niebezpieczne obawy, że car zamierza uderzyć stamtąd na Prusy i Koronę. Argumentów na rzecz takiego rozwoju wydarzeń wtedy nie brakowało i bez moskiewskich ambicji historycznych³⁶. W latach 1577–1578, gdy Stefanowi Batoremu zagrażał sojusz Moskwy z Tatarami, z Gdańskiem i z Imperium Rzymskim, noty historyczne w listach Iwana³⁷ oraz jego odpowiedzi na poselstwo Stanisława Kryskiego cytatami z *Opowieści...* wywołały prawdziwą burzę³⁸.

Pojawiła się publiczna replika króla na korespondencję Iwana IV. Uniwersał z 2 listopada 1577 roku dany posłom na sejmiki informował o roszczeniach cara i wskazywał ich bezpośrednie zagrożenie dla Prus³⁹. Wzmiankowano tam również o uzasadnianiu pretensji Iwana do ziem pruskich rzekomym prawem z okresu

³⁵ M. Strykowski, *O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radzińska, Warszawa 1978, s. 56.

³⁶ E. Dubas-Urwanowicz, *Stosunek Korony do unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie” 1995, T. V, s. 7–8.

³⁷ *Послания Ивана Грозного*, s. 200.

³⁸ P. Гейденштейн, *Записки...*, s. 16.

³⁹ РГАДА, Ф. 389, Оп. 1, Д. 60, Л. 140–140 об.: «Потреба се и на то огледати, иж Московский з давных веков и продков своих менить мети право на землю Прускую, выведочи, якобы продково его Кгданск, Малборък, Хоиницу и иные места пруские заложыти мели, который вывод свой широко выписал князю Александру Полубеньскому, а он его королевской милости до рук одослал. А так не треба в том ничего вонтыпити, иж бы се тот неприятель, окрутенством пануючы, и о землю Прускую за тою прылеглостью, которую опановал, певне кусить, нехай теперь того жаден не розумееть, абы ве Великое князство Литовское тым способом, як перед тым без земли Лифлянтское обыти и безпечно быти мело. Инший час был оного веку, кгда крыжаки сами толко в Ёфлянтых росказовали, которые будучы обычаев народом хрестыянским привыклых иначей ся Великому князству Литовскому ставили и вечным миром успокоены были и овым воины уставичные ведучи з Московским, немалую оборону от свое стороны Великому князству Литовскому чынили».

Krzyżaków. Niebezpiecznie brzmiała także informacja o próbach Groźnego udowodnienia swoich praw do terenów aż po Wisłę⁴⁰. Ta ostatnia sprawa była zresztą już w 1563 roku przedmiotem obrad sejmu piotrkowskiego⁴¹.

Wznowienie przez Iwana IV korespondencji z władzami Rzeczypospolitej w styczniu 1579 roku dołało oliwy do ognia, tak że w liście króla z maja/czerwca tego roku po raz pierwszy znajdujemy reakcję na całą legendę *Opowieści...*:

Tam, gdy [posłowie] przyjachali do ciebie i do namów między nimi a tobą przez Boiary twoie przyszło, ty dosyć hardzie i wywyższenie je[m]żesz się stawil o zastanawienie [pokoju] w ziemi Inflandzkiej [...], prawo swe jakieś do Korony Polskiej i Wielkiego Ks. Litewskiego wywodząc, począwszy od Prusa brata Augusta Cesarza Rzymskiego, któregoś się być czternastem potomkiem mianował. Ano Prusa tego któryby był Augustowem bratem jako żywo nie było na świecie, ani August miał żadnego brata⁴².

Wcześniej w tymże liście król demaskował rzeczywiste plany cara argumentem geograficznym: opanowanie Prus byłoby możliwe tylko jednocześnie z zagarnięciem części Żmudzi, co oznaczałoby bezpośrednie zagrożenie całego Wielkiego Księstwa. Już zresztą podczas sejmu lubelskiego w 1569 roku w gronie senatorów koronnych powstała propozycja przyłączenia Żmudzi do Prus, co miało zakończyć ponadstuletnie zatargi między Litwinami a Polakami o prawo do tej ziemi⁴³.

Ciąg dalszy korespondencji przedstawia argumenty obu stron w dyskusjach historycznych. Iwan próbował porównywać na swoją korzyść Prusy z Inflantami. W liście z 29 czerwca 1581 roku zaproponował królowi sprawdzenie kronik i dokumentów dla upewnienia się, że władcy polscy i litewscy nigdy nie rządili w Inflantach, a Prusy w czasach krzyżackich zawsze stanowiły odrębne państwo. Batory w obszernej odpowiedzi z 2 sierpnia 1581 roku poddał surowej krytyce wiedzę historyczną cara:

Udajesz się za tego, że nie tylko psalmy pilnie czytasz, ale i letopisy, szukając prawdziwych letopisow, a nie twierdz bajek bachorów twoich, albo sobie tego nie zmyślaj, czego w rzeczy

⁴⁰ *Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje*, wydał i rozprawkę o Synodzie Piotrkowskim z r. 1577 poprzedził A. Pawiński (*Źródła dziejowe*, T. 4), Warszawa, 1877, s. 250 (Malbork, XI 1577 r.): „Trzeba się i na to oglądać, iż Moskiewski z dawnych wieków i przodków swoich mieni się mieć prawo na ziemię pruską, wywodząc, jakoby przodkowie jego Gdańsk, Malbork, Chojnice i inne miasta pruskie założyć mieli, który wywód swój wypisał przez długi list Połubińskiemu, który on królowi jmci do rąk odesłał. Także też mieni się mieć i długi jakieś na ziemiach pruskich jeszcze za panowania krzyżaków. Na ziemię ruskie także też prawo aż po Wisłę wywodzi: jest to wszem wiadomo dawno. A tak nie trzeba w tym nic wątpić, jeśliby się ten tyran o ziemię pruską za tą przyległością, którą opanował, pewnie kusił. Niechaj teraz tego żaden nie rozumie, aby się księstwo litewskie tym sposobem jako przedtym bez ziemi inflanckiej obejść i bezpiecznie być miało. Inszy ono czas był, gdy krzyżacy sami tylko w Inflanciech rozkazowali, którzy będąc obyczajów narodom chrześcijańskim przywykłych, inaczej się księstwu litewskiemu stawili i owszem wojny ustawicznie wiodąc z Moskiewskim, nie małą obronę od swej strony księstwu litewskiemu czynili [...]”.

⁴¹ M. Janicki, *Tłumaczenie listu Iwana Groźnego do Zygmunta Augusta i jego rola w agitacji przed sejmem warszawskim 1563 r.* [w:] *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem. Materiały konferencji naukowej. Kraków 14 kwietnia 2004*, Kraków 2006, s. 73–86.

⁴² BCz., nr 1664, s. 97–98. Zob. Biblioteka PAN w Kórniku, nr 982, s. 74–75; BCz., nr 86, s. 940–941; BCz., nr 87, s. 110.

⁴³ M. Ferenc, *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008, s. 338; M. Niendorf, op. cit., s. 260.

nigdy nie było, jakoś zmyślił o Prusie bracie swoim Augustowem, w czym głupie zmyślenie twoje już jest jawne wszytkiemu chrześcijaństwu z okazaniem tym lekkomyślności i fałszu twe-go; ale tym listą tak wążem, któreś posłał, wiele lat jest? Jeszcze nie masz spełna sta⁴⁴.

Dyplomacja europejska знаła takie historyczne konfabulacje. Utwory Lorenza Valla i Carla Sigognia (Carolus Sigonius) zawierały konkretne recepty demaskowania „lekkomyślności i fałszu”. Król drwiąco proponował carowi, aby uważał się za Greka, a więc wywodził raczej swoje korzenie od tyranów greckich niż od Prusa. Przypominał także o matce Iwana, Helenie, córce Wasyla Glińskiego, który wraz z bratem Michałem zdradził króla Zygmunta I, przechodząc na stronę Moskwy. Car we wrześniu 1581 roku zareagował na ten ostry sarkazm, zadając po raz kolejny pytanie przywoływane na początku artykułu, ale bez jakichkolwiek odwołań do źródeł.

Postawa władz Rzeczypospolitej nie zmieniła opinii Iwana. Wyraził ją między innymi w rozmowie z legatem papieskim Antoniem Possevinem, który usłyszał o niemieckim pochodzeniu cara. Później w swojej *Moscovii* (1586) Possevino podejrzewał, że wymyślił o rzymskich korzeniach i Prusie Iwan IV chciał umocnić przyjaźń z: Karolem V, Ferdynandem i jego synem Maksymilianem, co miało służyć ukryciu planów wtargnięcia na Zachód i do Niemiec⁴⁵. W Rosji mit Prusa i Augusta nadal istniał, o czym świadczą nie tylko kopie i redakcje *Opowieści...*, ale i dyskusje wokół tak zwanej kwestii normańskiej w historiografii osiemnastowiecznej. Nawet na początku XVII wieku jeden z carów samozwańców, odwołując się do rzymskiej tradycji, nazywał się wprost „August”⁴⁶.

Jednocześnie w otoczeniu króla Stefana Batorego i kanclerza koronnego Jana Zamoyskiego podjęto dalsze demaskowanie wymysłów moskiewskich. Według Reinholda Heidensteina car w liście do króla „wywodził swój ród od niejakiego Prussa, brata Augusta Cesarza, o którym przedtym nikt nie wiedział”⁴⁷. Jan Kochanowski w *Jeździe do Moskwy* (1583) pisał o rywalu Batorego:

⁴⁴ *Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира. (1581–1582 г.),* изд. М.О. Коялович, Санкт-Петербург 1867, s. 304–305. Zob. ВК, nr 982, s. 122: „Das operam, ut non tantum psalmos, verum etiam hystorias videre diligentius legisse sac legas veriores hystorias, omissis nugatorum tuorum fabellis, aut desine tute pro consuetudine tua vanissima comminisci, qua et illud commentus es, de Prusso Augusti Caesaris fratre, quod quidem tuum commentum iam universo orbi christiano cognitum est. Verum istae tuae Ir-ae quarum exemplum nobis misisti, quando quoque ante annos scriptae ac datae Livonibus fuere? Anni sczt non omnino centum sunt”. РГАДА, Ф. 79, Оп. 1, Кн. 13, Л. 299–299 об.; *Сборник Муханова*, Изд. 2-е, доп., Санкт-Петербург 1866, s. 413.

⁴⁵ Тум. рос. А. Поссевино, *Исторические сочинения о России XVI в. («Московия», «Ливония» и др.)*, Москва 1983, s. 62: «И, конечно, после того, как он стал помогать Ливонии и устремлять взоры на Пруссию, он стал говорить, что ведет происхождение от человека по имени „Прусс”, который якобы был братом цезаря Августа. Из того, что он захотел, по-видимому, укрепить дружбу с Карлом V, его братом Фердинандом и сыном последнего Максимилианом, можно понять, что в душе он лелеял мысль о дальнейшем продвижении в Германию и на Запад».

⁴⁶ *Полное собрание русских летописей*, Москва 2000, Т. 14, s. 89; *Русская историческая библиотека*, Санкт-Петербург 1909, Т. 13, стб. 654–655 [etc.].

⁴⁷ Р. Гейденштейн, *Записки о московской войне*, Санкт-Петербург 1889, s. 5.

Czwartynasty potomek rzymskiego cesarza Augusta; któż wie, gdzie wziął tego kronikarza!⁴⁸

Strykowski był tego samego zdania. W swojej *Kronice*, informując o wynikach poselstwa kryskiego do Moskwy, cytował list Batorego do cara:

[Car] nie dał im ani wzmianki czynić o Liflantskiej ziemi, y owszem się ieszcze upominał wszytkiej Kurlandzkiej ziemie, y krain inszych Pomorskich aż do Prus, twierdząc się mieć prawo dziedziczne nie tylko na to, ale y na wszytkie Prusy, y na Polskie y Litewskie państwa, po Prusie Bracie Oktawiusza Cesarza, który iako żywo nie był na świecie, od którego się on według zmyślonych baśni czwartymnastym pokoleniem bez wstydu być zmyślnie mienił⁴⁹.

Co ciekawe, *Kronika* Strykowskiego zawiera również i inne zmiany w tekście, wyraźnie zbieżne z treścią uniwersałów i listów Stefana Batorego. Kronikarz tym samym odstępkuje od wcześniejszej koncepcji⁵⁰. W *Kronice* pojawiają się natomiast elementy recepcji węgierskiej legendy (jugryjskiej), która w tym wypadku wskazywała na prawa Batorego do ziem moskiewskich⁵¹.

Późniejsze ślady krytyki mitu o Prusie są widoczne w zapiskach Stanisława Sarnickiego oraz Petera Petrejusza. Sarnicki w *Annales* (1587) przypuszcza, że w legendzie Moskali o pochodzeniu cara od cesarza Augusta odbija się pamięć o bohaterskich walkach „Moschów” z wojskami rzymskimi, podczas wojen z Mitrydatesem VI⁵². Petrejusz w *Regin Muschowitici Sciographia* (1615) wyrażał dawny pogląd polskich autorów oraz pokazywał, że car nie umiał udowodnić swojego pochodzenia od brata cesarza Augusta, nazywanego Prusem⁵³. Temat Prusa nie był zbyt popularny w XVII wieku, prawdopodobnie z powodu braku zainteresowania moskiewskimi mitami historycznymi w Europie. Został przypomniany później w dyskusji o początkach rosyjskiej państwowości, mając niebagatelny wpływ na powstanie obu stronnictw, „normańskiego” i „antynormańskiego”⁵⁴.

⁴⁸ J. Kochanowski, *Dziela polskie*, Warszawa, 1976, T. 2, s. 137; cyt. za: J. Pelenski, *The Contest for the Legacy of Kievan Rus*, New York 1998, s. 128; O.B. Русина, *Україна під татарамі і Литвою*, Київ 1998, s. 171.

⁴⁹ M. Strykowski, *Kronika polska...*, T. 2, s. 426; H. Lulewicz, *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002, s. 312–313.

⁵⁰ К.Ю. Ерусалимский, *Идеология истории Ивана Грозного: Взгляд из Речи Посполитой* [w:] *Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории*, под ред Л.П. Репиной, Москва 2008, s. 602–604, 625–633. Inne poglądy na rozwój tekstu Strykowskiego wyraził ostatnio w swoich pracach Dmitrij Karnauchow. Zob. Д.В. Карнаухов, *История русских земель в польской хронографии конца XV – начала XVII в.*, науч. ред. А.Л. Посадсков, Новосибирск 2009, Гл. 5–6; idem, *Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения*, науч. ред. К.Б. Умбрашко, Новосибирск 2010, s. 54–86. Zob. К.Ю. Ерусалимский, *Res Rossica et Moscovitica: Заметки об исследованиях Д.В. Карнаухова*, „Исторический вестник” 2014, Т. 9 (156), s. 294–317.

⁵¹ M. Strykowski, *Kronika polska...*, T. 1, s. 69: „i teras krol Stephan słusnie jako Węgrzyn ojczyzny swej Juhariey pod Moskiewskim może dochodzić, którą on sam Węgrom, przyznawa”.

⁵² Stanisłai Sarnicii, *Annales sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lituorum...*, [Kraków] 1587, s. 26; Д.В. Карнаухов, *Концепции истории...*, s. 84–85.

⁵³ И. Масса, П. Петрей, *О начале войн и смут в Московии*, Москва 1997, s. 219.

⁵⁴ В.Я. Петрухин, *«Русь и все языци»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки*, Москва 2011, s. 230–235.

Historiografia polska z okresu odrodzenia wypracowała pewne instrumenty służące demaskowaniu legend o korzeniach współczesnych mocarstw w starożytności. Niemniej historycy znajdowali początki wschodnioeuropejskich narodów w przedhistorycznych czy biblijnych czasach. W innych koncepcjach pojawiających się w XVI wieku geneza państwa moskiewskiego też była zazwyczaj przenoszona do starożytności. Mówiąc o ruskim czy moskiewskim mocarstwie, Zygmunt Herberstein, Marcin Kromer, Maciej Strykowski i Aleksander Gwagnin, chcąc nie chcąc, wspierali moskiewskie poszukiwania historyczne. Opowieści o protoplaście Prusów „Prusie”, „Prussie” albo „Borussie” – służyły Moskwie za podstawę do budowania i obrony mitu o starożytnym dziedzictwie. Wynika z tego, że język imperialny w Moskwie rozwijał się w znacznej mierze w ramach europejskiej wiedzy historycznej i miał legitymację, nawet jeśli realizował cele odległe od zadań profesjonalnej historiografii swojego czasu.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, nr 81, 86, 87, 1664.

Biblioteka Polskiej Akademii Nauk w Kórniku, nr 982.

Отдел рукописей Российской Государственной Библиотеки (Москва), Ф. 256 (Собр. Н.П. Румянцева), № 349.

Российский Государственный Архив Древних Актов (РГАДА Москва). Ф. 53 (Сношения России с Данией), Оп. 1, № 1; Ф. 79 (Сношения России с Польшей), Оп. 1, Кн. 13; Ф. 196 (Ф.Ф. Мазурин), Оп. 1, № 240; Ф. 389 (Литовская Метрика), Оп. 1, № 60.

Źródła drukowane

Bielski M. *Kronika Polska*, wyd. K.J. Turowskiego, Sanok 1856.

Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольского мира (1581–1582 г.), изд. М.О. Коялович, Санкт-Петербург 1867.

Гейденштейн Р., *Записки о московской войне (1578–1582)*, пер. с лат., предисл. В.Г. Васильевского, Санкт-Петербург 1889.

Герберштейн С., *Записки о Московии*, Т. 2, под ред. А.Л. Хорошкевич, Москва 2008. *Идея Рима в Москве XV–XVI века. Источники по истории русской общественной мысли*, отв. ред. П. Каталано, В.Т. Пашуто; подг. рус. текста Н.В. Сеницына, Я.Н. Щапов; вступ. статьи М. Капальдо, Н.В. Сеницына; коммент. Н.В. Сеницына, Москва 1989.

Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae, Lib. I–II, Varsaviae 1964.

- Kochanowski J., *Dziela polskie*, T. 2, wybrał, wstępem i przypisami opatrzył J. Krzyżanowski, Warszawa 1976.
- Kromer M., *Kronika Polska Marcina Kromera biskupa Warmińskiego ksiąg XXX, dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błażowa Błażowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba r. 1611. Obecne wydanie w języku polskim drugie*, Sanok 1857.
- Miechowita M., *Chronica Polonorum*, Cracoviae 1521.
- О начале войн и смут в Московии*, И. Масса, П. Петрей, сост. С.Ю. Шокарев, Москва 1997.
- Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными*, Т.Х, Санкт-Петербург 1871.
- Początki panowania w Polsce Stefana Batorego 1575–1577 r. Listy, uniwersały, instrukcje*, wydał i rozprawką o Synodzie Piotrkowskim z r. 1577 poprzedził A. Pawiński (*Źródła dziejowe*, T. 4), Warszawa 1877.
- Полное собрание русских летописей*, Т. 1, 2, 14, Москва 1997, 2000.
- Послания Ивана Грозного*, подг. текста Д.С. Лихачева, Я.С. Лурье; перев. и коммент. Я.С. Лурье; под ред. В.П. Адриановой-Перетц, Москва-Ленинград 1951.
- Поссевино А., *Исторические сочинения о России XVI в.* («Московия», «Ливония» и др.), пер., вступ. ст. и коммент. Л.Н. Годовиковой, отв. ред. В.Л. Янин, Москва 1983.
- Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою Комиссиею*, Т. 13, Санкт-Петербург 1909.
- Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, Т. 71, 129, Санкт-Петербург 1892, 1910.
- Сборник Муханова*, Изд. 2-е, доп., Санкт-Петербург 1866.
- Stanisłai Sarnicii Annales sive De origine et rebus gestis Polonorum et Lituanorum*, Kraków 1587.
- Степенная книга царского родословия по древнейшим спискам: Тексты и комментарии*, В 3 т. Т. 1: *Житие св. княгини Ольги. Степени I–X*, отв. ред. Н.Н. Покровский, Г.Д. Ленхофф, Москва 2007.
- Strykowski M., *Kronika polska, litewska, żmudzka i wszystkiej Rusi, wyd. przez M. Malinowskiego oraz rozprawkę o latopiscach ruskich przez Daniłowicza, pomnożone przedrukiem dzieł pomniejszych Strykowskiego według pierwotnych wydań*, Warszawa 1846.
- Strykowski M., *О początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i домашних славного народа литовского, жемойдзkiego и русского, przedtym nigdy od żadnego ani kuszone, ani opisane, z natchnienia Bożego a uprzejmie pilnego doświadczenia*, oprac. J. Radziszewska, Warszawa 1978.

Opracowania

- Бычкова М.Е., *Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя*, Москва 1996.
- Cherniavsky M., *Tsar and People. Studies in Russian Myths*, London 1961.
- Дмитриев М.В. *Представления о «русском» в культуре Московской Руси XVI века [w:] Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и раннее*

- Новое время в контексте истории Европы и Азии (X–XVIII столетия). Междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения акад. Л.В. Черепнина*, Москва, 30 ноября – 2 декабря 2005 г., Тезисы докл. и сообщений. Препринт, Москва 2005.
- Дмитриева Р.П., *Сказание о князьях владимирских*, Москва–Ленинград 1955.
- Dubas-Urwanowicz E., *Stosunek Korony do unii z Litwą w latach 1562–1574*, „Studia Podlaskie” 1995, T. V.
- Ерусалимский К.Ю., *Идеология истории Ивана Грозного: Взгляд из Речи Посполитой [w:] Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории*, под ред Л.П. Репиной, Москва 2008.
- Ерусалимский К.Ю., *Сборник Курбского: Исследование книжной культуры*, Т. 2, Москва 2009.
- Erusalimsky K., *The Notion of People in Medieval and Early-Modern Russia*, „Sensus Historiae. Studia Interdyscyplinarne” 2011/2, Vol. 3.
- Ерусалимский К.Ю., *Греческая «вера», турецкая «правда», русское «царство»...: Еще раз об Иване Пересветове и его проекте реформ*, „Вестник РГГУ”, Серия «Филологические науки. Литературоведение и фольклористика», 2011, № 7 (69)/11.
- Erusalimskii K., Rev. „Kritika /Критика. Explorations in Russian and Eurasian History” 2012, Vol. 13, Summer, № 3, Rec. ad op.: „The Book of Royal Degrees” and the Genesis of Russian Historical Consciousness, eds. G. Lenhoff, A. Kleimola, Bloomington 2011 (UCLA Slavic Studies. New Series, Vol. 7).
- Ерусалимский К.Ю., *Res Rossica et Moscovitica: заметки об исследованиях Д.В. Карнаухова*, „Исторический вестник” 2014, Т. 9 (156).
- Ferenc M., *Mikołaj Radziwiłł „Rudy” (ok. 1515–1584). Działalność polityczna i wojskowa*, Kraków 2008.
- Филюшкин А.И., *Титулы русских государей*, Санкт-Петербург 2006.
- Flier M.S., *Golden Hall Iconography and the Makarian Initiative [w:] The New Muscovite Cultural History: A Collection in Honor of Daniel B. Rowland*, eds. V. Kivelson, K. Petrone, N.Sh. Kollmann, M.S. Flier, Bloomington 2009.
- Флоря Б.Н., *Родословие литовских князей в русской политической мысли XVI в. [w:] Восточная Европа в древности и средневековье*, Москва 1978.
- Frötschner R., *Ugrier – Ungarn – Hunnen. Herberstein über ein Motiv der Moskauer politischen Mythologie [w:] 450 Jahre Sigismund von Herbersteins Rerum Moscoviticarum Commentarii 1549–1999*, Wiesbaden 2002.
- Grabski A.F., *Dzieje historiografii*, Poznań 2003.
- Граля И., *Иван Михайлов Висковатый. Карьера государственного деятеля в России XVI в.*, пер. с польск. М.И. Ленъшиной, Москва 1994.
- Halperin Ch. J., *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*, Bloomington 1985.
- Хорошкевич А.Л., *Россия в системе международных отношений середины XVI века*, Москва 2003.
- Janicki M.A., *Thmaczenie listu Iwana Groźnego do Zygmunta Augusta i jego rola w agitacji przed sejmem warszawskim 1563 r. [w:] Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem. Materiały konferencji naukowej, Kraków 14 kwietnia 2004, cz. 2*, Kraków 2006.
- Карнаухов Д.В., *История русских земель в польской хронографии конца XV – начала XVII в.*, науч. ред. А.Л. Посадсков, Новосибирск 2009.
- Карнаухов Д.В., *Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения*, науч. ред. К.Б. Умбрашко, Новосибирск 2010.

- Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*, oprac. V. Ališauskas [et al.], tłum. P. Bukowiec, B. Kałęba, B. Piasecka, Kraków 2006.
- Leitsch W., *Herbersteiniana*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, Neue Folge, 1990, Bd. 38, H. 4.
- Lulewicz H., *Gniewów o unię ciąg dalszy. Stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1588*, Warszawa 2002.
- Мыльников А.С., *Мифологемы «Кесарь Август» и «Москва – третий Рим», или Московская страница в истории европейского измерения славянского мира [w:] Славяне и их соседи. Славянский мир между Римом и Константинополем*, Москва 2004.
- Niendorf M., *Wielkie Księstwo Litewskie. Studia nad kształtowaniem się narodu i prognozy epoki nowożytnej (1569–1795)*, tłum. M. Grzywacz, Poznań 2011.
- Nowak A., *Imperiological Studies: A Polish Perspective*, Kraków 2011.
- Pelenski J., *The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*, New York 1998.
- Петрухин В.Я., «Русь и вси языци»: *Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки*, Москва 2011.
- Пчелов Е.В., *Легенда о происхождении русских князей в «Послании» Спиридона-Саввы в контексте представлений о всемирной истории [w:] Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени. Материалы конференции*, Москва 2010.
- Русина О.В., *Україна під татарами і Литвою*, Київ 1998.
- Рогов А.И., *Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрыйковский и его Хроника)*, Москва 1966.
- Семянчук А., *Роля рымської легенди ў фармаванні дзяржаўнай ідэалогіі Вялікага Княства Літоўскага*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 2002, № 18.
- Сиренов А.В., *Степенная книга и русская историческая мысль XVI–XVIII вв.*, Москва–Санкт-Петербург 2010.
- Soloviev A.V., *Helles Russland – Heiliges Russland [w:] Festschrift für Dmytro Čyževskii zum 60. Geburtstag. Veröffentlichungen der Abteilung für slavische Sprachen und Literatur des Osteuropa-Instituts (Slavisches Seminar) an der Freien Universität Berlin*, Bd. 6, Berlin 1954.
- Усачев А.С., *Степенная книга и древнерусская книжность времени митрополита Макария*, Москва–Санкт-Петербург 2009.
- Жданов И.Н., *Повести о Вавилоне и «Сказание о князях владимирских»*, Санкт-Петербург 1891.